Online schadelijk en immoreel gedrag. Drie cases

De hieronder beschreven cases komen uit het rapport Online ontspoord. Een verkenning van schadelijk en immoreel gedrag op het internet in Nederland (2021) van het Rathenau Instituut. Deze cases schetsen een beeld van mogelijke risico's die ontstaan door online schadelijk en immoreel gedrag. Zie het rapport voor een beschrijving van de online mechanismen die hieronder worden benoemd (hoofdstuk 4), de diverse actoren die bij online schadelijk en immoreel gedrag betrokken zijn (hoofdstuk 5) en suggesties om situaties zoals beschreven in deze cases tegen te gaan (hoofdstuk 6).

1 Desinformatie

Deze casus is fictief, maar wel deels gebaseerd op een combinatie van voorvallen in Nederland en het buitenland.

Wereldwijd gelijkgestemden
Mirjam is een tiener en is geïnspireerd geraakt door een wereldwijde beweging van jonge mensen die besloten hebben zich volop in te zetten voor het stoppen van klimaatverandering. Ze is bijzonder digitaal vaardig. Al snel raakt ze in contact met gelijkgestemden van over de hele wereld die haar denkbeelden bevestigen. Eerst via publieke Facebookgroepen en Twitter, maar al snel vindt ze ook haar weg in besloten chatgroepen, op platformen als Signal en Telegram. Via deze kanalen worden campagnes op sociale media voorbereid, om bijvoorbeeld hashtags tot trending topic te promoten of het op te nemen voor medestanders op sociale media op het moment dat die worden bekritiseerd. Ook worden via deze kanalen fysieke demonstraties gepland. De grenzen van het toelaatbare worden daarbij soms opgezocht of overtreden, waarbij inspiratie wordt geput uit voorbeelden uit het buitenland. Denk hierbij aan het onaangekondigd bezetten van verkeersaders, intimidatie of het saboteren van bedrijven. Ondanks dat Mirjam de beheerders van de groepen nog nooit in levenden lijve heeft ontmoet en sommigen onder een schuilnaam opereren, vertrouwt ze hen volledig. Ze staan immers allemaal wereldwijd voor hetzelfde doel.

Bron: Rathenau Instituut

Gewelddadige confrontatie

Op een gegeven moment wordt in een internationale Telegramgroep het bericht verspreid dat de Nederlandse overheid rapportages over de stikstofuitstoot door de veehouderij moedwillig naar beneden bijstelt. Volgens de berekeningen van buitenlandse onderzoekers die in de chats worden gedeeld, is het allemaal veel erger. Er wordt ook gesuggereerd dat hier een samenzwering achter kan zitten. Nederlandse mainstream media krijgen ook lucht van deze berichten, maar trekken de alternatieve berekeningen in twijfel. Haar internationale contacten moedigen Mirjam echter aan om daar niet in te trappen. De media spelen vast onder één hoedje met de overheid. Mirjam vindt dat het tijd wordt om deze vermeende misstand aan de kaak te stellen en om over te gaan tot actie. Ze organiseert via de chat een onaangekondigde betoging in Den Haag. De gemeente is hierop voorbereid, want die is getipt door de binnenlandse inlichtingendienst die ook meekijkt in de chatkanalen. Desondanks loopt de betoging uit op een gewelddadige confrontatie met veehouders die er juist van overtuigd zijn dat de overheid de rapportages overdrijft. Zij waren blijkbaar ook opgetrommeld via besloten kanalen waarin alleen zij actief zijn, maar die niet vooraf zijn opgemerkt door veiligheidsdiensten. Wat Mirjam niet weet, is dat de internationale coördinatoren van de chatkanalen geen klimaatactivisten zijn, maar in werkelijkheid werken bij een buitenlandse inlichtingendienst. Voor de kanalen waarin de veehouders berichten uitwisselen zou zomaar hetzelfde kunnen gelden.

Bron: Rathenau Instituut

Vertrouwen geschaad

Enige tijd na de gewelddadige confrontatie wordt het bedrog door de buitenlandse inlichtingendienst ontmaskerd. De onrust wordt daarmee niet weggenomen. De onthulling leidt ertoe dat mensen nog sceptischer zijn geworden over berichtgeving. Ze weten nu helemaal niet meer wie ze wel of niet kunnen vertrouwen. Het vertrouwen in elkaar is fundamenteel geschaad.

Bron: Rathenau Instituut

Polarisatie versterken
In deze casus zien we hoe desinformatie leidt tot maatschappelijke schade. Het klimaatbeleid is al bron van maatschappelijke onrust en het publieke debat toont vaak kenmerken van polarisatie. Dat maakt dat dit onderwerp zich sterk leent voor desinformatiecampagnes. Het is bekend dat met name statelijke actoren erop uit kunnen zijn om bij hun geopolitieke tegenstanders onrust op te stoken en polarisatie te versterken. Zo is uit onderzoek naar de activiteiten van de zogenaamde “Russische trollenfabriek” Internet Research Agency (IRA) in St. Petersburg gebleken, dat ‘trollen’ gedurende de Amerikaanse presidentsverkiezingen in 2016 demonstraties over bijvoorbeeld racisme organiseerden in de VS. Er is daarbij ook aangetoond dat zij zowel een protest van aanhangers als critici van de islam op dezelfde plek op hetzelfde moment hebben gecoördineerd. De motivatie achter dit soort inmengingen is waarschijnlijk het bereiken van strategische voordelen op het wereldtoneel. De aandacht van de getroffen democratische samenlevingen wordt afgeleid naar interne conflicten, waardoor zij geen oog hebben voor wat er geopolitiek speelt, of daar niet op reageren.

Online mechanismen
In de casus herkennen we verschillende online mechanismen, die in het rapport *Online ontspoord* worden toegelicht. De klimaatactivisten in deze casus dragen zonder hun medeweten bij aan een **desinformatie**campagnes van een statelijke actor. Het gebruik van het internet is voor hen een **dagelijkse gewoonte**, maar ondanks hun digitale vaardigheden zijn ze toch vatbaar voor misleiding. Ze hebben het gevoel het morele gelijk aan hun kant te hebben en vertonen de karakteristieken van **digitaal vigilantisme**. Dankzij **syndicatie** en **hyper-connectiviteit** vinden ze eenvoudig gelijkgestemden. Ze snappen bovendien hoe algoritmen werken en weten dus ook hoe **viraliteit** kan worden bereikt en hoe via bespeling van algoritmen een publiek discours kan worden beïnvloed. Het opereren in **anonimiteit** is onder de jonge activisten volstrekt normaal, omdat ze beseffen dat een reputatie als activist mogelijk schadelijk kan zijn voor hun latere carrière. Wat verder bijdraagt aan het gevoel van **schijnbare wetteloosheid** onder de jonge activisten is dat acties die onbestraft blijven in andere landen, als voorbeeld worden gesteld.

Diverse actoren
We zien in deze casus ook diverse actoren. De klimaatactivisten worden niet enkel beïnvloed door de buitenlandse inlichtingendienst. De mainstream media proberen helderheid te scheppen, maar hebben slechts beperkt effect op degenen die hun informatie putten uit besloten kanalen. In zekere zin kan de verslaggeving juist worden opgevat als een bevestiging van een mogelijke samenzwering van de overheid. Verder spelen de platformen die besloten kanalen aanbieden een faciliterende rol. Chat apps als Signal staan bekend om de privacybescherming van gebruikers, bijvoorbeeld door anonieme accounts en sterke versleuteling aan te bieden. Andere platformen modereren wel, maar voor hen is het een uitdaging om de kanalen van oprechte activisten te onderscheiden van kwaadaardige gebruikers.

We zien verder dat het bestaan van desinformatie aanleiding kan geven tot meer wantrouwen in de samenleving. De binnenlandse inlichtingendiensten infiltreren in de chatkanalen. Deze vorm van surveillance kan op zichzelf bepaalde mensen al verontrusten. Tenslotte is een nog onbenoemde, maar niet minder belangrijke actor, het algemene publiek dat van de gewelddadige confrontatie op de hoogte wordt gesteld. Naar alle waarschijnlijkheid daalt voor hen het algemene gevoel van veiligheid.

2 Online shaming

Deze casus gaat over online shaming, een uiting van digitaal vigilantisme. Het is een bewerking van een waargebeurde casus.

Meer bereik en media-aandacht
Manu is vorig jaar seksueel misbruikt door een man die nog steeds een belangrijke maatschappelijke functie vervult. De politie raadde wegens gebrek aan bewijs aan om geen aangifte te doen. Zelf heeft Manu aanwijzingen dat deze man nog meer slachtoffers heeft gemaakt, maar hij weet dat niet zeker. Zijn vertrouwen in de rechtstaat is geschaad. Na lang twijfelen besluit Manu in de openbaarheid te treden op sociale media, om anderen te waarschuwen en zo te voorkomen dat de dader nog meer slachtoffers kan maken.

Bron: Rathenau Instituut

Ondanks dat Manu weinig volgers heeft op sociale media, wordt zijn bericht gedeeld door iemand met **veel meer bereik**. Meer slachtoffers beginnen hun ervaringen te delen met dezelfde dader. Manu schrikt van de **media-aandacht** in kranten en op tv die opeens ontstaat rondom de zaak, maar voelt zich ook gesteund door de ervaringen van anderen. Het blijkt dat meer mensen naar de politie zijn gestapt met aantijgingen tegen dezelfde man, maar dat het nooit tot onderzoek en vervolging is gekomen. Mensen beginnen zich op sociale media tegen de man te keren en iemand publiceert ook zijn thuisadres online (doxing). Hij wordt bedreigd en voorlopig door zijn werkgever op non-actief gesteld (cancelling).

Bron: Rathenau Instituut

Vertrouwen daalt

Ook Manu wordt online beschuldigd van liegen en het zoeken van aandacht, wat zorgt voor herbeleving van het trauma dat het misbruik zijn eigen schuld zou zijn. Het socialemediaplatform besluit berichten over deze zaak te **verbergen in de tijdlijn** van mensen, omdat die berichten de regels van het platform rondom smaad en laster zou overtreden. In een populaire talkshow vertelt een woordvoerder van de politie dat tegen deze man nooit aangiften zijn gedaan. Slachtoffers reageren woedend op sociale media, omdat aangifte doen hen juist werd afgeraden. Het vertrouwen van de slachtoffers in de rechtsstaat daalt nog verder.

Bron: Rathenau Instituut

Diverse actoren

In deze casus zijn diverse actoren betrokken. Niet alleen Manu en degene die Manu beschuldigt spelen een rol, maar ook omstanders, socialemediaplatformen en de politie hebben impact op de gevolgen van Manu's gedrag. Het is in dit voorbeeld ook moeilijk om over dader en slachtoffer te spreken, omdat Manu en de man die beschuldigd wordt, allebei als slachtoffer én dader gezien kunnen worden. Manu is slachtoffer van seksueel misbruik, maar kan zelf ook als 'dader' worden gezien vanwege zijn rol in het naar buiten brengen van de beschuldigingen. Manu is niet uit op het toebrengen van schade aan de beschuldigde, maar wil tegelijkertijd wel voorkomen dat hij nog meer slachtoffers maakt. Dat laat zien dat uitingen van online schadelijk gedrag niet zwart-wit hoeven te zijn en ook voor omstanders vaak moeilijk op waarde te schatten zijn.

Online mechanismen

In deze casus zien we verschillende online mechanismen aan het werk, die in het rapport *Online ontspoord* worden toegelicht. Dit voorbeeld maakt duidelijk hoe snel situaties op internet kunnen escaleren door de **onbeheersbaarheid** en **persistentie** als informatie eenmaal online staat. Daarin spelen verschillende online mechanismen een rol, zoals de **schaalbaarheid** en **viraliteit** van online platformen, de **openbaarheid** van het internet en de **onbeschaafde omgangsnormen** die vaak online gelden. Voor deze

casus is het vooral belangrijk te onthouden dat mensen online vaak de controle over de situatie verliezen. Doordat het bericht viral gaat, verliest Manu de autonomie over de verspreiding van zijn boodschap. Andere mensen achterhalen de gegevens van de man die Manu beschuldigt en zij bedreigen hem, terwijl Manu zelf het trauma opnieuw herbeleeft door de vele reacties van ongeloof.

De beschuldigde heeft door de **onmiddellijkheid** van het internet, waardoor gedrag meteen effect heeft, geen tijd en mogelijkheid om zich te verweren. Voor hem vindt een versneld proces van veroordeling plaats, doordat zijn werkgever hem op non-actief stelt en ook de traditionele media over hem schrijven. Dat is een wezenlijk verschil met wanneer de politie en het OM een onderzoek hadden ingesteld naar zijn gedrag. Ook zorgt het online aspect ervoor dat verschillende actoren direct snel handelen. Omstanders scharen zich achter de kant van Manu of trekken zijn verhaal juist in twijfel, door berichten van anderen te verspreiden of zelf berichten te plaatsen. **Syndicatie,** het gemakkelijk vinden van gelijkgestemden online, speelt hierin een grote rol. Afhankelijk van de online sociale omgeving waarin mensen zich bevinden, wordt bepaald gedrag misschien van hen verwacht: je uitspreken tegen onrecht is een manier om te laten zien dat je zelf wel aan de moreel juiste kant staat.

Het socialemediaplatform heeft in dit voorbeeld besloten om de verspreiding van berichten over Manu's zaak te verbergen, waardoor het platform ingrijpt in de **amplificatie** van berichten online. Dit soort afwegingen tussen vrijheid van expressie en mogelijke schade zijn voor platformen moeilijk te maken en komt hen regelmatig op kritiek te staan. Mede doordat de politie in haar gesprek met Manu besloot om geen verder onderzoek in te stellen, nam Manu uiteindelijk het heft in eigen hand. Ongenoegen en wantrouwen in de strafrechtketen om voor rechtvaardigheid te zorgen, speelt bij alle vormen van digitaal vigilantisme een rol.

3 Verstoord eetgedrag

De hieronder beschreven casus is fictief, maar wel deels gebaseerd op een combinatie van voorvallen in Nederland en het buitenland.

Calorieën tellen
Tijdens de lockdown brengt Sam dagenlang in haar eentje door op haar tienerkamer met als enige afleiding haar laptop en telefoon. Het begint allemaal met een *challenge* van Kim, iemand die ze nog kent van de camping waar ze was vorige zomer. Kim laat op TikTok meerdere keren per dag zien hoeveel calorieën ze die dag eet. Ze plaatst regelmatig filmpjes van haar maaltijden: soms gaat het om een portie ijsblokjes. Ze moedigt anderen aan om deel te nemen aan deze extreme challenge en haar te overtreffen met nog lagere cijfers van hun dagelijkse calorie-inname. Sam raakt verslaafd aan het volgen van de eindeloze stroom updates van Kim. Ze verveelt zich en het lijkt haar wel een grappige uitdaging om zelf ook haar calorieën bij te houden, dus

ze besluit om mee te doen. Ze krijgt online meteen al veel positieve reacties op haar berichten en dat geeft haar voldoening. Met sommige van haar nieuwe volgers heeft ze leuk contact, waardoor ze zich minder eenzaam voelt. Zij begrijpen haar tenminste.

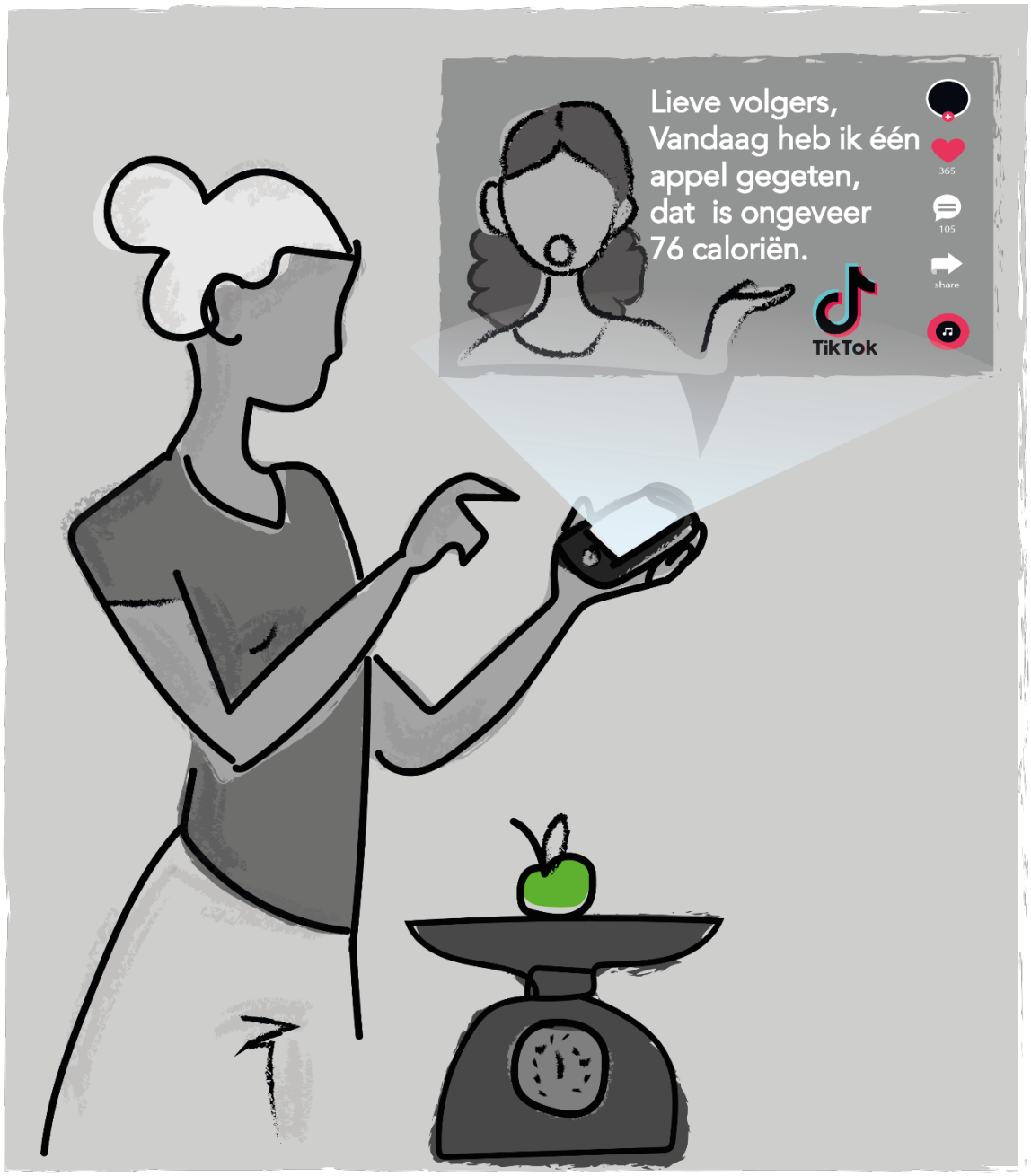

Bron: Rathenau Instituut

Pro-ana communities

Sam leest in een krantenartikel over pro-ana-communities en gaat online zoeken naar de namen en websites die in dit artikel staan. Pro-ana websites zijn niet verboden, dus er is genoeg te vinden. Sam durft offline op school of met haar ouders niet te praten over haar nieuwe obsessie. Online kan ze iemand anders zijn en hier wel open over zijn. Dat lucht op. Sam maakt een nieuw e-mailadres aan onder de alias Rox, en maakt

hiermee op TikTok en Instragram een sock puppet of nepaccount aan onder dezelfde naam met een valse geboortedatum en profielfoto van een vreemde die totaal niet op haar lijkt. Binnen de zoekmachines en socialemediaplatformen gebuikt ze verkeerd gespelde zoektermen en hashtags zoals anoreixa, anorexiia en annorexia om blokkades van deze online platformen te omzeilen. Binnen een paar klikken vindt ze al een pro-anagroep met nog extremere foto's dan ze ooit had gezien. Sam sluit zich ook aan bij de WhatsAppgroep van deze community waarin de hele dag appjes over afvallen over en weer gaan.

Ze zit in een groep waarvan sommige accounts soms worden verwijderd. Deze duiken dan meteen elders weer op en hebben binnen een mum van tijd weer meer dan vijfhonderd volgers, omdat iedereen via WhatsApp in contact blijft. Er is geen moderator in deze groep, niemand die geen eetstoornis heeft en geen volwassene die een ander geluid kan laten horen. Sommige meisjes plaatsen foto's van hun opnames in het ziekenhuis en vertellen hier heel openhartig over. Sam kijkt tegen deze meisje op en wil al hun YouTube video's zien. De *content recommendation* systemen hebben snel door welke soort video's Sam graag tot het einde bekijkt en welke beelden ze likes geeft. Deze systemen bieden haar hier steeds meer van aan. De *recovery-accounts* van mensen in haar netwerk die vertellen hoe ze anorexia overwonnen, verdwijnen steeds meer uit beeld.

Online aanmoediging

Adverteerders die producten promoten om af te vallen zijn verboden op TikTok, maar Sam heeft geen banners nodig om kwakzalvers die laxeermiddelen verkopen te kunnen vinden. Voor haar verjaardag krijgt ze een duur horloge met een stappenteller en op haar telefoon koopt ze afval-apps met calorieëntellers. Iedere dag deelt ze de metingen van deze statistieken op sociale media. Ze wordt steeds meer aangemoedigd door een groeiend aantal volgers en ze verdient er zelfs wat aan. Dan heeft Sam haar streefgewicht gehaald en gaat ze er voorbij. Met zoveel volgers kan ze nu niet zomaar stoppen. In haar groepje roept niemand haar tot de orde.

Sam wordt ziek, ook mentaal. Haar ouders willen dat ze hulp krijgt, maar ze komt op een wachtlijst. Pas weken later, als ze op een schooldag meerdere malen flauwvalt, wordt ze opgenomen. Ze mag haar telefoon gewoon meenemen naar de kliniek. Niemand vraagt haar daar welke apps ze heeft, wie ze volgt en of ze contact heeft met mensen die ze offline niet kent. Wat ze overdag hoort van haar hulpverleners vergeet ze allemaal weer zodra ze door haar vertrouwde WhatsAppgroep, Instagram en TikTok scrollt. Eigenlijk komen er nooit meer beelden langs van mensen die niet hyperslank zijn. Het lukt haar niet om uit de online pro-anagroep te stappen. Dit zijn nog de enige leeftijdsgenoten met wie ze contact heeft. Van die paar vriendinnen van school – de enigen met wie ze offline contact had – hoort ze nog zelden iets.

Bron: Rathenau Instituut

Online mechanismen
We zien in deze casus meerdere online mechanismen tegelijk aan het werk, die die het rapport *Online ontspoord* worden toegelicht. Hier gaat het om de fysieke en emotionele **afzondering** van een potentieel slachtoffer in combinatie met **anonieme openbaarheid** online en de **continue** aanwezigheid van technologie in de privésfeer. Ook speelt **syndicatie** in combinatie met **echo chambers** een belangrijke rol: een kleine groep potentiële slachtoffers kan elkaar online veel sneller vinden. Zij horen hierdoor geen geluiden meer die hen op andere ideeën kunnen brengen. De echo chambers, **selectiviteit** en syndicatie worden in de hand gewerkt door *content recommendation*-algoritmen die zijn ingesteld om bijvoorbeeld aantallen minuten kijktijd te verhogen. In de **aandachtseconomie** zijn dit maatstaven voor adverteerders bij **traditionele media** en online platformen. Individuele gebruikers worden eveneens beloond voor content die veel volgers of abonnees genereert. Zij streven daarom naar **amplificatie** en **viraliteit**, waarvoor sensationele content en amusement meestal het beste werkt. Soms spoort dit minderjarigen aan tot schadelijk gedrag zoals extreme dieetchallenges.

Diverse actoren
Bij deze casus zijn ook diverse actoren betrokken. Sommigen spelen een zeer actieve rol, zoals minderjarige gebruikers en volgers die elkaar aanzetten tot verstoord eetgedrag. Zij doen dit in een omgeving zonder begeleiding en toezicht van ouders, andere volwassenen en zonder hulpverleners of moderatoren. De ouders, school, vrienden en hulpverleners in de offline omgeving spelen in dit voorbeeld ook een passieve rol waar het gaat om de bevordering van offline contact, hulp en begeleiding bij de omgang met online mechanismen. Tot slot spelen ook kwakzalvers en

aanbieders van afvalproducten en diensten, de platformen en traditionele media een belangrijke rol. Hun focus op conversie, clicks, aantallen minuten kijktijd en de verzameling van individuele dataprofielen werkt in dit geval schadelijk gedrag in de hand.